

A MAGYAR NÉPESSÉGFEJLŐDÉS A HONFOGLALÁSTÓL 1870-IG (I.)

(Új kutatási eredmények alapján készült munkahipotézis)

Írta: KOVÁTS ZOLTÁN

A népesedéssziszatiztika, bár a sziszatiztika legrégibb ága, mégis a népesedési folyamatokkal és a rájuk ható tényezők vizsgálatával foglalkozó tudományág: a *történeti demográfia* még csak most teszi az első komolyabb lépéseket mind az analízis, mind a szintézis területén. Ezért tekinthető nagy jelentőségű vállalkozásnak az 1963-ban megjelent „Magyarország történeti demográfiája” című, első szintézis igényével fellépő tanulmánykötet. [1] A kötet megjelenése óta eltelt nyolc év már ad bizonyos távlatot a munka jelentőségének felméréséhez, egyben az új kutatások fényében kirajzolódnak az első összegezés gyengéi, a továbbblépés irányai, területei.

Tanulmányomban néhány összegező utalással felidézem az egyes fejezetek lényeges mondanivalóját, utalok a vitatható részekre. Majd megpróbálom egységebe fogni a kötet tanulmányai alapján a magyar népességfejlődés egészét, mert a kötet tanulmányírói szuverén alkotókként ugyan elmondták véleményüket az egyes korszakok népességi helyzetéről, a feltehető népességfejlődésről, de a végső összesítés elmaradt. Egy ilyen egybevetés már önmagában is világosabbá teszi a problémákat, s bizonyos kézenfekvő kiegészítésre, javításra ad lehetőséget. Tanulmányom további részében a kötet tanulmányai alapján megalkotott népességfejlődési arányokkal szemben az új hazai és külföldi eredményekre támaszkodva egy módosított szintézist mutatok be.

A „Magyarország történeti demográfiája” című kötet bevezető tanulmánya a szerkesztő tollából összegezi a történeti demográfia forrásairól, azok értékéről ismereteket. Ezt a munkát egy korábbi kötet elemző tanulmányai tették lehetővé. [2] A népességfejlődés kérdéséről tulajdonképpen a következő öt tanulmány szól.

GYÖRFFY GYÖRGY a honfoglalástól a XIV. század közepéig, SZABÓ ISTVÁN az 1330-as évektől a mohácsi vész idejéig terjedő korszak népesedési viszonyokra utaló forrásait veszi számba, és elemzi azokat. A források számbavételének pontossága, az összefüggések bemutatása időtálló értéket biztosít a tanulmányoknak. E két tanulmányhoz csak néhány észrevételünk lesz az újabb kutatási eredmények tanulságai alapján. Így pl. próbáljuk beilleszteni LÁSZLÓ GYULA és mások kutatásai nyomán kibontakozó „kettős honfoglalás”-ról szóló elméletet a magyar népességfejlődés folyamatában. [3] A kettős honfoglalást valószínűsítő tények, összefüggések lényegében a népesedési folyamat egységes vonalának a kirajzolódását is segítették, mert a történeti demográfiai meggondolások, következtetések a Kárpát-medencében a korábbi feltételezésekhez képest nagyobb tömegű népességet mutatnak ki a X. században. — A Kárpát-medence népességszámának megállapítása a középkor egyes századaiban a „háztartási koefficiens” nagyságának megállapításán áll vagy bukik. Ez a történeti demográfia középkori kutatásának Achilles-sarka. A családok, háztartások átlagos nagyságának megítélésében is új eredmények születtek. Ez a végső következtetéseket kisebb-nagyobb mértékben módosítja.

A harmadik tanulmányban BAKÁCS ISTVÁN a török hódoltság korának népességét próbálja számbavenni. Nagy levéltári anyagismeret birtokában részleteredményei igen figyelemre méltóak, de a forráskritikai módszerek alkalmazásában következetlenség mutatkozik, s a végső eredmény, hogy a török kor végére két és fél—három millióra csökken a Kárpát-medence népessége, más feltárásokkal összefüggésben képtelenség. FEKETE GYULA és KÁLDY NAGY GYULA újabb forrásközlései, e forrásközlések mélyebb elemzése a török-megszállta terület elnéptelenedéséről vallott nézeteket kérdésessé teszi. [4]

Az 1711-től 1867-ig tartó korszak népességfejlődéséről PÁPAI BÉLA ír. A statisztikai szempontok érvényesítése nem vitte előre adott esetben a korszakról lassan formálódó és mélyülő ismereteinket. A történelmi megismerés útja nagyot haladt előre az 1960-as évek eleje óta, s különösen e korszak népesedési viszonyaira figyelemre méltó eredmények születtek. Ezek az eredmények visszahatnak a korábbi időszakok népesedési helyzetének a megítélésére is.

A befejező tanulmány rendkívül alapos, sokrétű kifejtését adja az 1869—1949 közötti időszak népesedési viszonyainak. THIRRING LAJOS munkája még hosszú időn át szinte kézikönyvszerűen, biztosan adja azt, amit a statisztikai tudomány eddig erről az időszakról feltárt, de ennek az időszaknak a kérdéseire már nem kívánunk kitérni.

*

Az alapvető, feltáró, adatgyűjtő, rendszerező munkát a kötet tanulmányírói elvégezték, s általában a kor színvonalán állóan megtörtént a források értékelése. Mindegyik tanulmányíró a források adta lehetőségek szerint egy-egy időpontra koncentrálva hozzátételesen, vagy bizonyos határok között megadta az össznépességet. Ha egyes időpontokban ismerjük az össznépességet, akkor meghatározható a tényleges népességnövekedés mértéke ezer lakosra. [5] Ezt a számítást elvégezve összehasonlítást tehattünk a nemzetközi történeti demográfiai irodalom eredményeivel. Közvetve vagy közvetlenül mit állapítottak meg egy-egy történeti időszak és terület népességnövekedéséről, természetes szaporodásának mértékéről? A növekedést elősegítő és gátló tényezők milyen mérvű változást hoztak a népességszámban? Az egyes korszakok gazdasági, társadalmi viszonyainak hasonlósága vagy kisebb eltérése alapján párhuzamot vonhattunk a magyar fejlődéssel. Ha a nemzetközi történeti demográfiai eredmények és a magyar népességfejlődést tükröző össznépességi adatok között nagyobb kilengéseket tapasztaltunk, akkor különös gonddal kezdtük vizsgálni a magyar források értékelését. A nemzetközi történeti demográfiai irodalom eredményeinek felhasználása, megfelelő adaptálása volt az egyik módszer, amely szükségessé tette, hogy a magyar népességfejlődésről egy új modellt dolgozzunk ki.

A források értékelésének korrekciója is szükségessé vált az új kutatási eredmények következtében. Ebben a kérdésben az első, igazán jelentős elvi állásfoglalást DÁVID ZOLTÁN forráskritikai észrevételei jelentették az 1715. és 1720. évi országos összeírással kapcsolatban. [6] Tovább mélyült a kérdés a legutóbbi évtizedben Magyarországon is megindult anyakönyvi feldolgozások, névszerinti egyházi összeírások nyújtotta eredmények alapján. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy azokban a korszakokban, amikor az adózás céljából készült összeírások jelentik az alapvető forrást az össznépesség számának megállapításában, azokat az adózókat nem tekinthetjük úgy, hogy azok csak egy *családnak* a fejei, hanem azok az adózók *háztartásfők*. A XVIII. században, de a korábbi évszázadokban még fokozottabban

együtt élt a háztartásfő családjával nős testvére, nős gyermeke, házába fogadott töredék rokoncsalád, de a szolgák is élnek egy-egy jobbágyháztartásban családjukkal együtt. Ezen kívül még azt is figyelembe kell venni, hogy családok és háztartások kerültek el valamilyen oknál fogva az adóösszeírásokba való felvételt. Az anyakönyvi feldolgozások azt mutatták, hogy az adózó háztartásokhoz képest összeírásonként és időszakonként változóan többszöröse élt a családoknak egy-egy közösségben. [7] E kutatási eredmények arra vezettek, hogy az adózás céljából készült összeírásokkal kapcsolatos családi- háztartási koefficienseket, szorzószámokat felülvizsgáljuk. Ezek és más részeredmények felhasználásával alakult ki az új hipotézis a magyar népességfejlődés egyes szakaszairól, s a magyar népességfejlődés egészéről.

A következő táblázatban bemutatjuk az eddig leginkább elfogadott álláspontot a történeti Magyarország össznépességéről egyes időszakokban. Táblázatunk tartalmazza az ezer lakosra jutó évi népességnövekedést, amit az össznépességi adatok alapján számítottunk ki. Táblázatunkban tömören utalunk a legfontosabb népességfejlődést befolyásoló rendkívüli tényezőkre. A korábbi álláspont mellett, párhuzamosan bemutatjuk új modellünket.

Népességnövekedés Magyarországon 900—1870

Év	Korábbi álláspont		Új modell		Rendkívüli tényezők
	össznépesség millió	ezer lakosra jutó évi növekedés	össznépesség millió	ezer lakosra jutó évi növekedés	
900	0,6	2,6	1,0	2,4—2,9	– bel- és külfáborúk + besenyők, német lovagok
1100	1,0	6,0—8,0?	1,6—1,8	4,0—2,9	+ szászok, románok, északi szlávok
1200	1,8—2,2	1,6—0,0	2,4	1,7—2,1	– tatárjárás + kunok, románok, ukránok
1330	2,2	2,7—3,5	3,0—3,2	2,7—3,6	– pestis 1347-től
1500	3,5—4,0	0,0	5,0—5,5	0,0	– török kori pusztulás + rác, horvát, román
1720	(2,5?)—4,0 (Dávid)	10,0?	5,0—5,5	5,0 (Betelepültek nélkül)	+ német, délszláv stb. (összesen 1 millió körül)
1785	8,5	5,6	8,5	5,6	– kolera járványok, szabadságharc
1870	13,6		13,6		

A vázolt népességnövekedés a történeti Magyarország Horvát-Szlavónország nélküli területére vonatkozik. Ez a területi elkülönítés az 1785. és 1870. évi népszámlálási adatok esetében világosan megtehető, s a korábbi össznépességi adatokban is lényegében erről van szó. A kérdés egésze szempontjából az részprobléma, hogy Verőcze, Pozsega, Valkó és Szerém megyék lakossága, amelynek jórésze magyar, a középkorban a XV. század végéig természetesen a történeti Magyarországhoz értendő. E megyékbe a török idején elmenekült, elpusztult, megfogyatkozott magyarság helyére horvátok és más délszláv népek települtek, s ezek a megyék a török kiverése

után szervezett határőrvidékkel együtt a Horvát-Szlavónország autonómiáját élvező közigazgatási keretbe kerültek.

A magyar népességfejlődés egésze által felvetett problémák közül az új feltételezések alátámasztására a következő kérdések köré csoportosíthatók a tények, elemzések, összefüggések:

1. A korábbi álláspont, az új modell és az európai népességfejlődés;
2. Az össznépesség török utáni számára (5,0—5,5 millió) vonatkozó új kutatási eredmények és ezek kihatása;
3. A honfoglaláskori össznépességi kiindulópont és a középkori magyar állam népessége az új kutatások tükrében;
4. Új adatok és következtetések a török kori Magyarország népességi állapotára.

1. A korábbi álláspont, az új modell és az európai népességfejlődés

A részletkutatásokból, az országonkénti, területenkénti összegezésekből bizonyos határok között a népességnövekedés lehetséges mértékére is következtethetünk. A magyarországi, nem nagyszámú részletkutatási eredményekre támaszkodó korábbi népességfejlődési szintézis nagyjából összhangban van az európai népességfejlődésre vonatkozó feltételezésekkel. Egyes időszakokban mutatkozik kisebb-nagyobb kilengés, melynek indoklása nem megnyugtató. A legjelentősebb európai történeti demográfiai elemzések alapján arra tudunk következtetni, hogy nagyobb időszakot átfogva *a feudális viszonyok egészére a XVIII. század elejéig csak évi 1—2‰-es természetes szaporodással számolhatunk*. E végső következtetés a jelentősebb történeti demográfiai összegezések eredményeire épül.

Anglia [8]

Év	Összlakosság	Ezer lakosra jutó évi növekedés
1066	2,0 millió	1,6
1260	2,75 millió	1,3
1400	3,3 millió	1,4
1500	3,8 millió	1,9
1600	4,6 millió	1,8
1700	5,5 millió	1,5
1800	6,4 millió	

Anglia és Wales területi egységének népességfejlődéséről MITCHELL és DEANE is azt mutatja ki, hogy a XVIII. század első felében még csak 1,7‰ az évenkénti népességfejlődés, de feltárasaik szerint a XVIII. század második felében már a népességnövekedés üteme felgyorsult. [9]

Itália területén a XVI. század második felében és a XVII. század első felében különböző népességhatároló tényezők következtében még csökkenés mutatkozik (1550 és 1650 között $-0,04‰$ évenként), s az 1650 és 1750 közötti időszakban is csak

évenként 3,0‰ körüli népességnövekedést tudunk kiszámítani a közölt össznépeségi adatok alapján. [10]

A *franciaországi* feltárások hoztak igen értékes eredményeket a megfelelő források birtokában. Az anyakönyvezés elterjedése lehetővé tette a múltban lejátszódó folyamatok részleteiben való feltárását. A tridenti zsinat bár már az 1563. évi 24. ülésén határozatot hozott a házassultak és kereszteltek anyakönyvének vezetéséről, a halottak anyakönyvezését csak 1614-ben rendelte el V. Pál pápa „*Rituale Romanorum*” kezdetű enciklikájában. [11] Az anyakönyvezés gyakorlatának megszilárdulása Franciaországban már a XVII. század közepén bekövetkezett. A franciaországi anyakönyvezési gyakorlat a legkorábbi Európában, és itt is végezték el a legtöbb és legalaposabb történeti demográfiai feltárást erre a forrásra támaszkodva. E feldolgozások leglényegesebb tanulsága számunkra, hogy a XVII—XVIII. században a magas születési arányok mellé magas halandóság járul. Ez évenként úgy jelentkezik, hogy a születési arányok viszonylag állandóbbak, de a magas évenkénti halandósághoz még ciklikusan visszatérő járványok járnak. A járványos években többszöröskére emelkedik az elhalálozottak száma. Egy-egy járvány a korábbi 5—10—20 év természetes szaporodását is megsemmisíti. Az analitikus tanulmányokat elemezve az az összegzett kép alakult ki, hogy a XVII—XVIII. század egészére évi 1—4‰-es természetes szaporodásnál nem számolhatunk többre. [12]

Európa népességfejlődésére 1650—1750 között WITHAUER KURT évenként 2,75‰-et számított ki. [13]

BOLDIREV SZOVJET demográfus szerint: „Míg a XVI. században *Földünk* lakosságának évi átlagos szaporodása kevesebb volt a 0,1‰-nál (1‰-nél), addig 1750-től 1850-ig már elérte a 0,5‰-ot (5‰-et).” [14]

A XVI—XVII. századi népességfejlődésről meglehetősen biztonsággal állíthatjuk tehát, hogy maximálisan csak 1—2‰ körül lehetett évente, de semmi sem szól amellett, hogy a korábbi évszázadok népességnövekedése ennél erőteljesebb lett volna. Az kétségtelen, hogy a XIV. század közepétől fellépő fekete halál, a pestis még a lassú népességnövekedést is megállította, és Európa jelentős területein lehet kimutatni a népesség csökkenését. Szabó István következtetéseit, elemzéseit elfogadva, ha Magyarországon nem is volt oly méretű a pestis pusztítása, mint Nyugat-Európában, de ennek népességsökkenítő hatását az ő általa feltárt adatok is megmutatják. [15]

Az általánosan jellemző alacsony természetes szaporodás mellett szól LÜTGE FRIEDRICH fejtegetése. A XIV. századi pestises évtizedek után Közép-Európában jelentkezik egy népességnövekedési időszak, amely néhány évtized után megáll, de a XV. század egésze is igen alacsony népességnövekedést mutat. Mire vezethető ez vissza? — teszi fel a kérdést LÜTGE. „Ezt nem lehet egy normálisnál magasabb halandósággal magyarázni a XV. században, mivel ebben az évszázadban a járványok gyengébbek lesznek, s egy megfelelően magas halandóságot okozó háborúval sem találkozunk, csak Franciaországban. ABEL szerint ezt a jelenséget bizonyos mértékig a születések csökkenésére lehet visszavezetni. Ehhez azt szeretném felvetni, hogy ez lehet a házaspárok abnormis korösszetételének is a következménye. Az általános halandóságot erősíti, hogy a városokban nagyobb a halandóság, mivel a városiasodás a XV. században nagy lépteket tesz előre oly módon, hogy a pestis által megrikult népességű városok hiányait vidékről jövő bevándorlókkal feltöltik. A városokban azonban nemcsak a halandóság nagyobb, hanem a születési arány is jóval alacsonyabb, s itt egy eltorzulás keletkezik. E két ténynek az összefüggésében kell ennek az évszázadnak a népességfejlődésére tekintenünk. Ezt közelebbi vizsgálatokkal kellene megerősíteni.” [16]

Ezek a népességhatároló tényezők a korábbi évszázadokban is fennállhattak, csak megfelelő források hiányában erre nem tudunk fényt deríteni. Ezért rendkívül figyelemre méltóak, s a maguk nemében egyedülállóak azok a feltárások, amelyek ACSÁDI GYÖRGY és NEMEKÉRI JÁNOS nevéhez fűződnek. [17] Számbaveszik temetőink emberi csontvázleteit, s ebből a haladósági viszonyokra tudnak tárgyi bizonyítékok alapján viszonylag biztos következtetéseket levonni. A feltárások körülményeit figyelembe véve ma már, utólag csak a temetők egy részénél lehetett az eltemetettek életkorára vonatkozó statisztikai értékű vizsgálatot elvégezni. Ahol szakszerű feltárás történt, ott eddig 12—16 temető esetében vált lehetővé különböző szempontú paleodemográfiai vizsgálat elvégzése. Ezek esetében is kísért azonban annak a veszélye, hogy a csecsemők és gyermekek elhalálozásáról nem kapunk a valóságnak megfelelő képet, mert a csecsemő- és gyermeksírok, földfelszínhez való közelségük révén, az idők folyamán elpusztulhattak, s ha csak egy részük pusztult is el, az is lényegesen eltorzíthatja a valóságos viszonyokhoz képest a halandóságról alkotott képet. Így az értékelhető XI—XII. századi feltárásoknak az egyik tanulmányban összegzett eredményét nem is lehet valóságosnak elfogadni, hogy a meghaltaknak „csak” 32,3%-a volt gyermek (0—14 éves korú). A különböző egybevetések alapján annak a temetőnek a feltárási eredményét tekinthetjük a valóságos helyzethez legközelebb állónak, melyben a 0—14 éves korú lelet 58,0%-át adja az összes eltemetettnek. (Székesfehérvár—Százirét. XI. század [18] Ehhez hasonló értéket mutat a sopronkőhidai avar-frank temető leletanyaga. E temetőben 805 és 880 között temetkeztek, s a 0—14 éves sírok aránya 46,2% volt, s a 15—22 évesekével együtt 52,4%.) [19] Tekintettel arra, hogy ilyen mértékű halandóságra is vannak pozitív adataink, így az értékelhetőnek vett temető adatainak összesítéséből levont következtetést csak a lehetséges halandóság alsó határának tekinthetjük: „...a nyers halálozási arányszám (az ezer lakosra jutó meghaltak évi száma) 35‰ körül lehetett.” [20] Ebben a végső következtetésben az az elgondolkozató, hogy még a múlt század végén is ez a halandósági arány volt jellemző Magyarországra és Európa egyes országaira, így tehát nagy a valószínűsége annak, hogy az összesítés pozitív irányba torzította a halandósági arányszámot, mert olyan temetők adatait is figyelembe vették, ahol a csecsemő- és gyermeksírok egy része már elpusztult.

Közvetett bizonyíték az elmondottak mellett az, hogy az anyakönyvi adatok alapján rekonstruált XVIII. századi demográfiai viszonyokra az volt a jellemző, hogy a 0—14 éves korban elhaltak aránya 60—68% között ingadozott. Még ez esetben is a csecsemő korban történt elhalálozás nyilvántartása nem tekinthető egészen pontosnak. [21] Rendkívül nehezen képzelhető el, hogy a XVIII. századi halandósági viszonyoknál lényegesen jobb lett volna a helyzet a X—XII. században.

E közvetett adatokból is következik, hogy az ACSÁDI GYÖRGY által ezer lakosra kiszámított 35‰-es halandósági arány a valóságban jóval nagyobb volt. Ezt a feltevésünket a korabeli Székesfehérvár—Százirét és Sopronkőhida leletanyaga alátámasztja. ACSÁDI GYÖRGYNEK már az a végső következtetése, hogy a 35‰-es halandóság és 50‰-es születési arány mellett a korai középkorban évente 15‰-es természetes szaporodással számolhatnánk, tarthatatlan. A paleodemográfiai feltárások inkább arra engednek következtetni, hogy a születési arány csak minimálisan haladta meg a halandóságot.

Visszatérve az új modellben foglaltak indoklásához, már az eddig bemutatott általános népességejlődésre vonatkozó feltárások is bizonyítják, hogy a X—XV. században a természetes szaporodás Magyarországon nem emelhette évenként 1—2‰-

nél nagyobb mértékben a népességet. A népességfejlődésnek a termelőerők fejlettségi szintjétől meghatározott mértéke is indokolja hogy a honfoglaláskori népességet, számításaink alapjául vett kiinduló össznépességet, az eddig feltételezett 600 ezerről 1 millióra tegyük. Erre a kérdésre még tanulmányunk későbbi részében visszatérünk. A IX. század végi, a X. század eleji Kárpát-medencei össznépesség számát így módosítva lehetővé válik, hogy a XI. század vége és 1200 között feltételezett 6,0—8,0%-os évenkénti népességnövekedést is közelítsük a kor gazdasági, társadalmi, egészségügyi viszonyaival összhangban levő 1—2%-os természetes szaporodáshoz. Új modellünkben az ezer lakosra jutó évi növekedés 1100 és 1200-as évek között 3—4%-re tehető. Ez a tényleges növekedés már magában foglalja a XIII. század elején bekövetkező viszonylag nagyobb tömegű német, szász telepítést, s természetesen más kisebb népelemek beszívargását a Kárpátokon túlról (románok, északi szlávok).

A magyarországi népességnövekedés nagyobb távú megítélésében a XVIII. századra vonatkozó kutatások hozták a legmeglepőbb eredményeket a „Magyarország történeti demográfiája” című kötet megjelenése óta. Itt a problémák két lényeges kérdés köré csoportosíthatók: mennyi volt a Kárpát-medence népessége a török uralom megszűnése után és mennyire tehető a természetes szaporodás, vele szoros összefüggésben a tényleges népességnövekedés évenkénti mértéke. Az utóbbi kérdés megközelítéséhez igen tanulságos Európa egyes területeiről vett kutatási eredményeket összehasonlítani.

Anglia és Wales

Angliában az abszolutisztikus kormányzat feudális hatalmának megsemmisítése már a XVII. század közepén bekövetkezett, s égy majd három évtizedes restaurációs kísérlet után a polgári kormányzati viszonyok megszilárdultak. A társadalmi átalakulás a burzsoá érdekeknek megfelelő kormányzati formát állandósította, de ennek kedvező hatása csak a XVIII. században, annak is a második felében mutatkozott meg igazán. Ez az ipari forradalom, a gépesítés előretörésének első nagy időszaka. E gazdasági fejlődés a népesedési viszonyokban, a közegészségügyi viszonyokban is előrehaladást hozott. A részletkutatási eredmények végső összesítése a következőt mutatja: [22]

Év	Össznépesség	Ezer lakosra jutó évi növekedés
1700	5,5—6,0 millió	
1750	6,0—6,5 millió	1,7
1780	7,5—7,9 millió	7,0
1800	9,1—9,2 millió	8,7
1700—1800		4,7

Svédország

A svédországi adatok számunkra azért fontosak, mert a franciaországi feltárások után eddig itt végezték el az anyakönyvi adatokra, mint alapvető forrásra épített demográfiai elemzéseket. Ezek az elemzések a kor viszonyait feltevéseink szerint valóságghűbben tudják megközelíteni, mint az össznépességi becslések. Bár az anya-

könyvi halandósági adatok magyarországi gondos elemzése azt mutatta, hogy az anyakönyvek kedvező, pozitív irányban torzíthatják a tényleges demográfiai helyzetet, mert a halotti adatok kis hányadának felvétele elmaradt (csecsemőhalálozás). E kismérvű torzítás lehetőségének figyelembe vétele mellett rendkívül jelentős eredmény az, hogy Stockholm és környező 9 tartományában (700 ezer főnyi össznépesség) a XVIII. század első felében 31,4%-os születési és 26,9%-os halálozási arányt mutatnak ki, így a természetes szaporodás 5,5%-*re* tehető. A XVIII. század második felében már egész Svédország több mint 2 millió lakosára vonatkoztatva megvannak ezek az adatok, s a XVIII. század második felében is csak 6,2%-*re* emelkedik a természetes szaporodás évi átlaga. [23] A XIX. század első évtizedében újra csak 3%-os évenkénti természetes szaporodás. [24] A XIX. század első felének egésze (1801—1850) 8,3%-os természetes szaporodást mutat az anyakönyvi adatok alapján. [25]

E lényeges forrásokkal rendelkező területen, nálunknál kedvezőbb gazdasági körülmények között még a XIX. század első felében sem éri el a népességi növekedés az évi 10%-*ot*.

Franciaország

A természetes szaporodás mértéke, amint korábban már idéztük, a XVIII. században 5%-*ot* alatti lehetett, az anyakönyvi feldolgozások részeredményeiből erre lehet következtetni. A statisztikai felvételek rendszeressé válása után a XIX. század első felére a következőket mutatják a népmozgalmi adatok. [26]

Időszak	Születés	Halálozás	Természetes szaporodás
	1000 lakosra		
1800—05	32,3	29,3	3,0
1806—10	31,6	26,3	5,3
1811—15	31,8	26,9	4,9
1816—20	31,9	25,3	6,6
1821—25	31,4	24,7	6,7
1826—30	30,5	25,5	5,0
1831—35	29,6	26,0	3,6
1836—40	28,4	23,7	4,7
1841—45	28,1	22,7	5,4
1846—50	26,7	23,9	2,8

Franciaország természetes szaporodása a XIX. század első felében 5%-*ot* körül ingadozott.

Itália

A részfejedelemségekre, országokra tagolódó Itália földjén egy össznépességi helyzetet megállapító tanulmány alapján Friaul és környékén (Udine, Merano Monfalcone és Ferro völgye) 1755—1802 között 1,7%-*os*, 1802—1850 között 3,3%-*os* évi népességnövekedést lehetett kimutatni. [27]

Oroszország

A történeti demográfiai kutatásoknak itt is határt szab a kérdésre vonatkozó források köre. Kellő forrásadatok birtokában Oroszország területéről elsősorban a központi kormányzóságok népességnövekedését sikerült feltárni. [28]

(Központi kormányzóságok: Moszkva, Jaroszlav, Kosztroma, Vüszezerodszkaja és Tver)

Év	Össznépesség	Ezer lakosra jutó évi növekedés
1719	2,278 millió	1,0
1744	2,234 millió	4,7
1762	2,540 millió	7,2
1782	2,938 millió	2,6
1795	3,037 millió	6,9
1811	3,271 millió	-3,3
1815	3,222 millió	7,2
1833	3,675 millió	1,6
1850	3,778 millió	2,3
1857	3,837 millió	

Az 1719-től 1811-ig terjedő időszakot egységbe fogva évenként 3,9%-os népesség-növekedéssel számolhatunk. 1811-től 1857-ig sem emelkedik a népességnövekedés átlagos mértéke, mindössze 3,8‰ évente.

Magyarországi tanulmányiróink, akik a XVIII.—XIX. század népesedési kérdéseire is kitérnek, igen könnyedén meglepő számokat közölnek a népesség gyors növekedéséről. Ezt a gyors népességnövekedést nagyarányú természetes szaporodással és beköltözésekkel magyarázzák. Az utóbbival kapcsolatban azt kell megjegyeznünk, ha a Kárpát-medence egészét tekintjük, akkor valahol a beköltözésekkel szemben hasonló mértékű csökkenésnek is be kellene következnie. Részlettanulmányainkban erre alig van utalás, természetesen a külföldről történő beköltözésekre vannak hozzávetőleges adataink. Összességében valahol a belső magyarországi népességmozgásnak ki kell egyenlítődnie, és egy általános népességszaporodási, népességnövekedési mutatóban tükröződnie. A XVIII. századi magyarországi népesedési kérdések egyik legjelesebb szakértője, DÁVID ZOLTÁN ebben a kérdésben úgy foglalt állást, hogy a XVIII. században a természetes szaporodás minimálisan 10‰ körül van. [29] PÁPAI BÉLA is ezt fogadja el a „Magyarország történeti demográfiája” című kötetben. A korábbi, ennek többszörösét feltételező arányokkal szemben ez már lényeges előrehaladás. De a XVIII. századi magyarországi termelőerők, termelési viszonyok összességére feltártak alapján azt mondhatjuk, hogy e tényezők által determinált demográfiai helyzet nem lehetett jobb a XVIII. századi angliainál és svédországinál. A magyarországi viszonyok az itáliaiakhoz és az oroszországiakhoz állhattak közelebb, így a Kárpát-medencében élő népek természetes szaporodásának mértéke nem haladhatta meg az évenkénti 5‰-et. A XIX. század első felében is alig emelkedik az 5‰ fölé, amit már biztos forrásnak tekinthető népszámlálásokkal bizonyíthatunk.

JEGYZETEK

[1] Magyarország történeti demográfiája. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 1963. 442.

[2] A történeti statisztika forrásai. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 1957. 460.

[3] LÁSZLÓ GYULA, Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Bp. 1955. 296. + LXX.

LÁSZLÓ GYULA, Les problèmes soulevés par le groupe à la ceinture ornée de griffon et de rinceaux de l'époque avar finissante. Acta Archeologica. Tom. XVII. Bp. 1965. 73—75.

LÁSZLÓ GYULA, Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról, Valóság 1970. 1. sz. 48—64.

- [4] FEKETE LAJOS, A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény, 1968. 89. + XII. KÁLDY-NAGY GYULA, A dzsizje defterek és tahrir defterek népesedésszisztiikai forrásértéke. Történeti Sziszziikai Közlemények 1959. évf. 1—2. sz. 108—117.
KÁLDY-NAGY GYULA, Sziszziikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560—1564-ben. Történeti Sziszziikai Évkönyv 1965—66. 27—97.
KÁLDY-NAGY GYULA, Török adólajstrom Baranyából a XVI. századból. Szigetvári emlékkönyv 1966. Szerk. RÚZSÁS LAJOS. Bp. 1966. 115—155.
KÁLDY-NAGY GYULA, Magyarországai török összeírások. Bp. 1970. 107.
KÁLDY-NAGY GYULA, Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországán. Bp. 1970. 198.
[5] A népesség növekedése matematikailag kifejezve növekvő mértani sorozat szerint (kamatos kamataival) következik be. Képlete:

$$a_n = a_1(1+x)^{n-1}$$

ahol a_n a keresett esztendő össznépesége; a_1 a kiinduló össznépeség; x a természetes szaporodás mértéke. Tekintve' hogy adva van a kiinduló össznépeség és a „keresett” esztendő össznépesége, a képletből kifejezhető a természetes szaporodás mértéke. (L. ACSÁDI GYÖRGY, Az 1784—85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnilyvántartások. A történeti sziszziika forrásai. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 1957. 232.)

[6] DÁVID ZOLTÁN, Az 1715—20. évi összeírás. A történeti sziszziika forrásai. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 1957. 145—199.

[7] H. VERESS ÉVA, A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVIII. század közepén. Történelmi Szemle. 1958. 3—4. sz. 379—429.

KOSÁRY DOMOKOS, A paraszti familia kérdéséhez a XVIII. század elején. Agrártörténeti Szemle. 1963. 1—2. sz. 126.

KOVÁTS ZOLTÁN, Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szerk. BENKŐ LÁSZLÓ. Szeged, 1964. 221—243.

KOVÁTS ZOLTÁN, A XVIII. századi népességlejldés. Agrártörténeti Szemle. 1969. 1—2. sz. 222—225.

[8] REINHARD MARCELL—ARMENGAUD ANDRE, Histoire générale de la population mondiale. Paris, 1961. 120. — Hivatkozik Hosbawn, General Crisis of European Economy in 17th century. Past and Present. 1954. című munkájára.

[9] MITCHELL—DEANE, Abstract of British Historical Statistics Cambridge. 1962. 5.

[10] BELOCH K. J., Bevölkerungsgeschichte Italiens. Berlin, 1961. III. 354—55.

[11] ASCHENBRIER, A plébániai anyakönyvek. Bp. 1890. 9.

[12] REINHARD MARCELL—ARMENGAUD ANDRE, Histoire générale de la population mondiale. Paris, 1961. 126—127.

GOUBERT P., Beauvaisis de 1600 a 1730. Sevpen, 1961.

GAUTIER—HENRY, Le population Crulai. Paris, 1957.

[13] WITHAUER KURT, Die Bevölkerung der Erde. Gotha, 1958. 24.

[14] BOLDIREV VLADIMIR A., A szocializmus népesedési törvénye. Bp. 1969. 7. (Megjelent Moszkvában 1968-ban.)

[15] SZABÓ ISTVÁN, Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Magyarország történeti demográfiája. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 1963. 63—65.

SZABÓ ISTVÁN, Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok, 1938. 22—39.

SZABÓ ISTVÁN, Az 1351. évi jobbágytörvények. Századok, 1954. 515.

[16] LÜTGE FRIEDRICH, Roger Mols „Introduction à la Démographie Historique des Villes d'Europe du XIV au XVIIIe siècle”. München, 1957. 24.

[17] ACSÁDI GYÖRGY, A középkori magyar halandóságra vonatkozó paleodemográfiiai kutatások eredményei. Történeti Sziszziikai Évkönyv 1963—64. Bp. 1965. 34.

ACSÁDI GYÖRGY—NEMESKÉRI JÁNOS, History of Human Life Span and Mortality. Bp. 1970. 346.

[18] ACSÁDI GYÖRGY, i. m. 9.

[19] ACSÁDI GYÖRGY—NEMESKÉRI JÁNOS, i. m. 230.

[20] ACSÁDI GYÖRGY, i. m. 24.

[21] KOVÁTS ZOLTÁN, A magyarországi népességi reprodukció kérdése és a XVIII—XIX. századi családrekonstrukciós vizsgálatok néhány eredménye. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szerk. BENKŐ LÁSZLÓ. Szeged, 1966. 137.

[22] MITCHELL—DEANE, Abstract of British Historical Statistics, Cambridge, 1962. 5.

[23] Historik Statistic för Sverige. I. köt. Bevolkning. Stockholm, 1959. 35—37.

[24] KOVACSICS JÓZSEF, World Population Trends after 1800. International Union for the Scientific Study of Population. General Conference London, September, 1969. K. 7. 27. K. 7. 29.

- [25] Historik Statistic för Sverige. I. köt. Bevolkning. Stockholm, 1959. 35—37.
 [26] Annuaire Statistique de la France. Paris, 1961. 40—41.
 [27] FORTUNATI PAULO, Quattro secoli di vita del popolo Friulano 1548—1931. Padova, 1932. 37, 44 és 56.
 [28] KABUZAN V. M., Narodonaszelenie Rosszii V XVIII- pervoj XIX. v. Moszkva, 1963. 165.
 [29] DÁVID ZOLTÁN, Az 1715—20. évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. Szerk. KOVÁCSICS JÓZSEF. Bp. 1957. 163—168.

РАЗВИТИЕ ЧИСЛЕННОСТИ ВЕНГЕРСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СО ВРЕМЕНИ ЗАВОЕВАНИЯ ОТЕЧЕСТВА ДО 1870 Г.

3. Ковач

Об отдельных этапах развития численности венгерского населения в 1963 году увидел свет значительный обобщающий труд (Историческая демография Венгрии. Редактор Ковачич Йожеф, Magyarország történeti demográfiaja. Szerkesztő Kovácsics József Исследования, опубликованные с тех пор, и также результаты, отражающиеся в международной литературе исторической демографии, потребовали выработки новой модели. Работа знакомит с новым синтезом, и в данной части, на основе раскрытия общеевропейского процесса роста численности населения, доказывает данные новой модели.

Исследования о развитии численности населения в Англии, Франции, Швеции, Италии, России показывают, что при условиях определенных экономических и общественных отношений феодализма смертность очень высока, и можем считать только с минимальным естественным приростом, в среднем 1—3 промилей, вплоть до XVIII. века. Естественный прирост населения превышает 5 промилей только во второй половине XVIII. века на экономически самой развитой территории, в Англии.

Принимая во внимание такое медленное развитие численности населения, численность венгров, завоевавших отечество, вместе с здесь проживавшими тогда народами можем оценивать против 600 тысяч до сих пор предполагаемых, в миллион в начале X. века. Это предположение доказывается новыми археологическими раскопками о венграх, прибывавших в двух массах (700-ые годы, аварская эпоха, и 895) (Дьюла Ласло).

Учитывая естественный прирост 1—2 промили в год и переселение маленьких этнических групп (печенегов, саксонцев, румын, гунов, северных славян), можно считать фактическим приростом населения 2—4 промили в год и этим к концу XV. века численность всего населения карпатского бассейна возрастает до 5—5,5 миллиона.

В борьбе против турок на протяжении свыше 200 лет, в первую очередь гибла венгерская этника. Эпоха, наполненная испытаниями, уничтожила естественный прирост населения за 200 лет. В 1720 году численность всего населения карпатского бассейна, вместе с южно-славянскими и румынскими народами, переселившимися с Балкан, было столько же, сколько было в начале турецкой эпохи: 5—5,5 миллионов.

Работа посвящает значительное место вопросу о том, что в XVIII. веке в карпатском бассейне естественный прирост населения не мог превысить 5 промили в год. Численность всего населения 5—5,5 миллионов (1720) к 1785 году, ко времени первой переписи населения, повышается до 7,5 миллионов и вместе с немцами, южными славянами, переселившимися в XVIII. веке, составляют 8:5 миллионную численность всего населения.

С 1785 года до 1870 года, в период начала регулярных статистических проверок, показывается фактический прирост населения 5—6 промилей, так как численность всего населения страны в 1870 году составляет 13,6 миллионов.

DIE UNGARISCHE BEVÖLKERUNGSENTWICKLUNG VON DER ZEIT DER LANDNAHME BIS 1870

von Z. Kovács

Über die einzelnen Perioden der ungarischen Bevölkerungsentwicklung ist 1963 eine bedeutende Synthese erschienen (Magyarország történeti demográfiaja. Red. József Kovácsics). Die inzwischen publizierten heimischen Detailforschungen und die Ergebnisse, die sich in der Literatur der internationalen historischen Demographie spiegeln, erwiesen die Ausarbeitung eines neuen Modells als notwendig. Die Abhandlung führt eine neue Synthese vor, und in dem jetzt veröffent-

lichten ersten Teil begründet sie auf Grund der Aufdeckungen über den europäischen Bevölkerungsprozess das im neuen Modell Gefasste.

Die Aufdeckungen über die Bevölkerungsentwicklung in England, Frankreich, Schweden, Italien und Russland zeigen, dass die Sterblichkeit unter den durch die ökonomischen und gesellschaftlichen Verhältnisse des Feudalismus bestimmten Umständen sehr hoch ist, wir können ganz bis zum 18. Jh. mit einer minimalen, jährlich mit einer natürlichen Vermehrung von 1—3 Promillen im Durchschnitt rechnen. Nur in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts steigt die natürliche Vermehrung über 5 Promille auf dem ökonomisch am meisten entwickelten Gebiet, in England.

Unter Berücksichtigung dieser langsamen Bevölkerungsentwicklung schätzen wir die Bevölkerungszahl des landnehmenden Ungartums mit den hier gefundenen Völkern am Anfang des 10. Jahrhunderts statt der bisherigen 600.000 auf eine Million. Diese Hypothese wird durch die neuen archäologischen Aufdeckungen unterstützt, die über das in zwei Massen (700-er Jahre, awarische Periode und 895) ankommenden Ungartum bezeugen (Gyula László).

Die jährliche natürliche Vermehrung von 1—2 Promillen und die Einwanderung kleinerer ethnischen Gruppen (Petschenagen, Sachsen, Rumänen, Kumanen, Nordslawen) in Betracht gezogen, mit einem jährlichen realen Bevölkerungszuwachs von 2—4 Promillen gerechnet erhöht sich die Gesamtbevölkerung des Ungarischen Beckens bis zum Ende des 15. Jahrhunderts zu 5—5½ Millionen.

Im Kampf, der mehr als 200 Jahre gegen die Türken geführt worden ist, ging in erster Linie das ungarische Ethnikum unter. Die durch Heimsuchungen belastete Periode vernichtete den natürlichen Zuwachs von 200 Jahren. Die Gesamtbevölkerung des Ungarischen Beckens kann auch mit den vom Balkan eingewanderten südslawischen und rumänischen Völkern zusammen im J. 1720 nur so hoch geschätzt werden, wie sie am Anfang der türkischen Periode gewesen war: 5—5½ Millionen.

Die Abhandlung widmet bedeutende Aufmerksamkeit der Frage, dass die natürliche Vermehrung des Ungarischen Beckens im 18. Jh. nicht die jährlichen 5 Promille übersteigen konnte. Die im Jahre 1720 nachzuweisende Gesamtbevölkerung, der Zahl nach 5—5½ Millionen steigt bis 1785, zur Zeit der ersten Volkszählung zu 7,5 Millionen, und gibt mit den im 18. Jh. angesiedelten Deutschen, Südslawen zusammen die Gesamtbevölkerung von 8,5 Millionen.

Von 1785, nach dem Beginn der regelmässigen statistischen Aufnahmen bis 1870 zeigt sich nur eine jährliche reelle Bevölkerungszunahme von 5,6 Promillen, da die Gesamtbevölkerung des Landes im J. 1870 13,6 Millionen ist.